

S Z E M L E

A LÉTEZÉS KÖLTŐI VÁLASZAI

Pap József: RÉŠ, Novi Sad, 1963

Pap József verseinek olvasásakor világosodnak meg igazán Heidegger szavai: a költészet a lét szóbeli megalapozása, másképpen: egyedül a költészet képes az ember egzisztenciájának gyökeréig lehatolni, s hozzáférni ahhoz, amihez sem a filozófia, sem a tudomány eszközeivel nem lehet. Az ilyen értelemben felfogott s az eként gyakorolt költészet nem kép és zene többé, nem vizuális vagy akusztikai hatások keresése, hanem elsősorban is megismerés, tapasztalás és tudatosítás, a lét átvilágítása, megfogalmazása és visszavezetése a maga alapképleteire.

Pap József verseiben a költészet összes funkciója közül ezt tartjuk a legfontosabbnak és leginkább jelenlevőnek: úgy érezzük, hogy könyve előtt kevesebbet tudunk magunkról, egzisztenciánk alapjairól, de vele értelmesebbekké lettek az értelem nélkül való emberi dolgok, tudatossá a tudattalan, s okszerűbb, ami oktalan volt. Ő fedezte fel számunkra az idő új dimenzióit és szilárd halmazállapotát, tőle értesülünk ismeretlen és elvadult csillagnyjakról, tőle tudjuk, hogy a fáradtság ujjunk begyében ver fészket, a megnyugvás a mindenség szívén pihen, s hogy a kék tér sem mozdulatlan többé: ideje van s fénye, a színeknek meg súlya és hangja. Az ismeretlen létezés táruul fel s fordul felénk új arcával ezekben a versekben, s megvilágosodnak bennük dolgaink kohéziója, vonzástörvényei, a költőileg interpretált világ egész mozgástana: láthatóvá lesz az egész rejtőzködő lét. Ebben az összefüggésben érezzük a kötet cím jelképi jelentését is végtelenül pontosnak és kifejezőnek: valóban rést ütött az ő (és a mi) nem látott

vagy nem eléggé meglátott világunkon, és segített kimondani énünk szétporló, foszlékony tartalmait.

Ennek az összbenyomásnak az összetevőit keresve a kritikus nem leplezheti zavarát: miben keresse, miben találja meg ennek a sugárzó költőiségnek a forrásait, hisz az elemekben, amelyek részt vesznek ebben a varázslatban, nincsenek jelen.

Pap Józsefé viharos emóciók, nagy látomások és háborgó indulatú lelki mozgalmak híján való költészet. Legalábbis abban ilyen, amit átszármaszt az olvasóra, mert érzelmi izgalmait közbeiktatott szűrőkön vezet át, márpedig ez a transzfúzió jelentős hővesztéssel jár, érzelmileg sterilizálhatja a verset.

Mélysége is csak az ösztöné s csak virtuális: nem a mélyből kiált, hanem a mélybe, hangja onnan vetődik vissza, a mélység üzenetével ugyan, de anélkül, hogy valóságosan is éreznénk a lenti világ tektonikus mozgását, erupcióit vagy gözeinek feszítését.

Gondolatisága sem túl széles medrű, még ilyen témát érintő darabjaiban sem, de — s ez így jó — világlátásának nincsenek agresszív gondolati igazságai, sem tolakodó programja, legfeljebb valami rezignált bölcsessége.

A versek „művessége” (ott, ahol ragaszkodni kíván ehhez) nem mintaszerű: a ritmus kinetikus határozatlan, a vers-akusztika néha zörej; a rím itt-ott bágyadt; helyenkint az összetorlódott és aránytalanul terhelt jelzők, máshol egytagú töredezettség állítják le a versdallam felívelését; a hangzótónusok nem egyszer tisztátlanok, sztereotip mondatfűzése is lehet modoros, néhány versének érzelem-kioldó képessége meg éppen fordítottan arányos azzal, amit a vers „formai felszereltségének” szoktunk mondani.

Mégis, minden dísztelensége, pontosabban: dísz kerülő puritánsága ellenére is hat, megmozgat, továbbgondolásra készítet, sőt kényszerít. Úgy látszik hát, ennek a költészetnek — s épp ez mutatja erejét —, ennek a különös szépségrendnek nincs szűkösége a verskülsőségek mutatványaira és ékítményeire, „pontos rímre” és egyéb „költőinek” felfogott kelléktárra.

Honnan hát ez a különös emanáció, mivel származtatja át a versbeli bensőségeket, s mi a lényege ezeknek a bensőségeknek? Miben rejlik hatalma, mi a rejtélye és mágiája ennek a korántsem problémátlan és simulékony verses beszédnek, ami mégis — a talán erőszakoltnak tűnő ellenvetések ellenére is — autonóm költészet, a maga törvényei szerint élő, jelentős

poézis, s amely, jóllehet, csupán csak jelzés, mégis a teljesség káprázatával és igézetével gazdag?

A hosszadalmas értelmezés, a bonyolult okfejtés elfáraszthatja esztétikai reflexeinket, s az ilyen bizonyítás rendszerint verbálisan üres, a belőle kibontható elmélet meg félrevezető. Marad hát a költő bizonyossága:

versnyi
 tavasz
 nyitott szemembe
 zümmögő
 zöld
 és
 zsenge
 dal
 már nyúltam utána
 de közénk csapódott egy rácsos kapu
 a
 zümmögő
 zöld
 és
 zsenge
 dal
 kifolyt szememből

Nem járhatunk nagyon messze a helyes úttól, ha — e vers tanúsága alapján — Pap József egész lelki rendjének megértését a magas fokra fejlesztett ingerfelvevő képességben, idegdúcainak ily érzékeny visszahatásaiban keressük. Ez a vers — mint a legtöbb ebben a kötetben — egy valóság-kiválasztotta komplex és totális válasz, a minden érzékszervet bekapcsoló külső inger előbb költői állapotá, majd költői kifejezéssé sűrűsödése. S még vagy harminc versen tapasztalhatjuk: Pap József versei ilyen idegdúc körüli képződmények, amelyeknek alakításában jelentős mértékben részt vesznek az értelmi hatóerők is. Az ösztön és a tudat szerencsés találkozásának, legmegragadóbb, legtisztábban megmutatkozó formáját a költő egy apró lírai sóhajában látjuk, egy finom, műlékony mozdulatában:

Mint
 elalvó
 kezéből a könyvet
 úgy adtad magad.

amelyben az ösztön, az idegpályán végigfutó áram s a megfogalmazás elvontsága kerül megcsodált egyen-

súlyba. Ez az egyesítő erő, ez a komplexitás a legnagyobb erénye és dicsérete ennek a lírának.

Amit ránk hagyományoz e kötet, a tanulság (ha van, ha kell): a líra ma nem dísz tárgy, nem a „költőiség” keresése. Költészetünk növekedése ma csak olyanféle módon képzelhető el, ahogyan Pap József könyve sugalmazza. S így költészetéhez méltón és stílusosan: ebben is tudatosít.

(Sz. I.)

B E N E S J Ó Z S E F

Az élet feltételeiből eredő inspiráció, a feltételek romlásának a víziója elnyeli az esztétikai elvet, de az etikait annál inkább visszaveri. A d' art brut, amellyel Benes művészete rokon, ez a nyers, „idomtalan”, a civilizáció alsó fokára visszaesett művészet azt fejezi ki, hogy a nagy katasztrófák után előlről lehet kezdeni mindent. Az okkersárga felületek, a minden tüzet kibíró színek összeférhetetlenek a szerve anyagokkal. A szervetlen élet csendje fekszik rá Benes tájképeire. A művész az életfeltételek megszűnésének a tragikus vízióját látja, amely világtasztrófával fenyeget, ha az emberi együttérzés és összefogás meg nem akadályozza. Benes az előrevertített következményeket festi meg, ezzel azt a célt szolgálja, hogy a katasztrófa ne következzen be. Ahogy a korszerű műszaki életben nagy gondot kell fordítani a vészjelző berendezésekre, ugyanúgy fölismerhető egy ilyen jellegű művészet fontossága. Ez a művészet nem az euritmika szabályait követi, hanem az aritmika nyugtalanító szirénájával jelzi a veszélyt.

Tájak. A Tiszahát évszázados süppedése tele van diluviális hallucinációkkal. Az iszapos lerakódású sárga parton a mérhetetlen időt érezzük, mert nem történik semmi. A növényzet nélküli, kopár tájak „kikerülik az évszakokat”, egy „levetkőztetett gonoszság” terül el előttünk. és a szürke ég, a táj cinikus tekintete élvezi hatalmát. Örökkévaló egyhangúság, mely az idő mérhetetlen messzeségébe vész — ez a lehetséges katasztrófa víziója. Benessel együtt mi is azt kívánjuk, hogy csak vízió maradjon és mielőbb oszlassa szét a derű fénye. Az ellentétes arányú „véletlen partok” domborodó háta beszorította a víztükör csücskét, és az ég ellenpontja hosszúkás. Játék a véletlennel, „hogy időt nyerjünk

akaratumk összeszedésére”, mert csak az akarat segítségével tudunk szembeszegülni ezzel az „ikonográfiai abszurdummal”. És amíg a képeket szemléljük, végtelenbe vesző szomorúsággal lebeg a tekintetünk, és csak szembeszegülés árán szabadulhatunk nyomasztó érzéseinktől. Ez Benes művészetének a mechanikája: művészet, amely a szemlélőtől akciót kíván, holott a művésztől még mindig a gyönyörködtetést várjuk, és nehezen vesszük észre, hogy a kiszolgáló vagy a könnyen konzumálható művészet ürességgel fenyeget.

Benes alakjai a szétesés határán állnak, térfo gatukat gyakran abroncsokkal fogja össze. A belső szervek megnövekedett többlete fölpüffesztí őket, hordószerű törzsük van, a derék és csípőtájék kidagadt. Az alhasuk és szeméremtestük fölismerhetetlen, szexualitásuk összezsugorodott, degeneráltak és melankólikusak. Bőrük szövet-elfajulások jeleit mutatja, a vizenyős sejtek földuzzadtak, a zsíros elfajulások az üszkös szöveteket a felső rétegekbe nyomják, és savó szivárogo ki a beteg testből. Mi okozta végzetes sorsukat: a belső szervek koordináció nélkül növekedtek-e, vagy a szabályozó részek mondták föl a szolgálatot? Mintha valamilyen alapvető biológiai elv mondta volna föl a funkcióját. Mintha az anyagcsere során a fölhasználatlan anyagok nem távoztak volna el a szervezetből, és a gyorsan felhalmozott entrópia idézte volna elő a hődinamikai változásokat, amelyek meggyorsítják a szerves anyag lebontását. Benes az élet határához jutott el. Az élettelen gyorsan változik, az élő különleges időnyerésekre képes.

Ez a festészet megelőző célzatú, jelentős konceptuális résszel, melyet mindenki megért, de nem tetszetős. A tetszés hiányát kivédi az aktualitás ereje, az új „ízlés” és az a (nálunk egészen új) technika, amellyel a száraz tájakat és meddő alakjait festette.

Á. J.

ELEMZŐ PILLANATOK

Varga Zoltán: *A kötél táncos*, Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1963.

A szerző könyve utószavában írja: „... magányosnak lenni annyit jelent, mint arccal az emberek felé fordulni, mindaz iránt érdeklődni, ami velük történik. És még inkább az iránt, ami bennük lejátszódik,

hiszen az utóbbi a lényeg, a többi csak külső vetület". Tegyük rögtön hozzá: Varga Zoltán ars poetica a „hogyan”-okat éppen úgy meghatározza, mint a „mit”-eket, a „látást” és a „közlést” egyaránt érinti és megvilágítja. Egymásba folynak ezek belső indítékai, és motívumai egymást erősítve játsszák el az író vezérszólamát, azt a világlátást és világérzést, amit a „kötéltáncos” jelképes fogalma hordoz.

Elbeszéléseinek tere sötét színpadra emlékeztet: egy szál reflektor fényében, amely a látást egészen kis sugarú körre korlátozza, az elbeszélés hőse bemutatja „produkciónját” — díszletek nélkül, közönség nélkül, taps nélkül, láthatatlanul, szó szerint is halálos komolysággal, hiszen annak tudatában történik minden (ha egyáltalában történésnek lehet nevezni azt, ami lejátszódik), hogy a produkció végén ott áll a halál, míg maga a produkció siralomházi kegyelem, amikor a hősnak megadatik az utolsó lehetőség a visszapillantásra, az élet bemutatására, értelmének (ami Vargánál végső soron értelmetlenség) felismerésére. Sajátos holtpontra ez az élesen megvilágított kis tér, és röpké pillanat, amit Varga Zoltán ad hőseinek az elbeszélésekben. Megmentésükre sem mód, sem idő, sem írói igazságszolgáltató akarat nincsen. A produkció végén az egyetlen fénycsóva is kihuny, s immár csak a sötétben, amely teljes, sűrű, tapadó emberi sötétség, hallatszik még a zuhanás, már az olvasó tudatában, amellyel azután, hogy a magányosság teljes legyen, a hős elszakad, kitépi magát az olvasó szeméből.

Varga Zoltán figyelme tehát elsősorban a kiélezett helyzetekre irányul, mintegy kilesi hőseinek azt a pillanatát, amikor már nem tudnak haladni, nem tudnak élni, mert elfogta őket a nyugalanság egy megnevezhetetlen érzete, egy rossz közérzet, amelynek nincs neve, amikor a tágas sugarút is zsákutcának tűnik, a mező is börtönfalaknak, amikor a felgyülemlett élet, mint valami hangfal sűrűsödik, a hős mind nagyobb és nagyobb ellenállásba ütközik, és nem mehet tovább: ezt nem tudja áttörni, a zsákutcában nem tud tovább haladni. „Kritikus állapotokat” hoz tehát létre az író, amelyben a hősök, mielőtt az utolsó lépésre vállalkoznának, még hátrapillantanak, megpróbálják belátni megtett útjukat, értelemmélő öszszefogni az apró mozzanatokot, amelyek könyörtelen logikával vezették a kritikus pontig. S e pillanat az íróé, itt kezdődnek és végződnek elbeszélései, mintha egyetlen pontnak akarná felfedezni sugarát. Hősei saját életükben botlanak meg, s fölkelni többé már nem tudnak, pontosabban: nincs; aki felemelje őket, mert lelkük van felravatalozva, az sérült, nem pedig a tes-

tük, s nincs másik ember, akinek elmondhatnák, mint egy pszichoanalitikus szeánszon, azt, ami bennük gyűlik, forr. Motyognak, de ajkuk mozdulatlan. Az író azt sugalmazza, hogy a világban egy emberrel több van, mint amennyit a föld hordhat a hátán (ezek az elbeszélés hősei), és egy emberrel kevesebb is (aki ezeket a hősokeket meg akarná hallgatni, társuk szeretne lenni), aminek következtében a „szeretethiány” motívuma szólal meg, a „megértés” utáni vágy, a „főlőslegesség” érzése, amelyet a csalódás árnyalatai színeznék. Holtpont ez az emberi helyzet, annak felismerése, hogy „vannak vonatok, amelyekre csak egyszer lehet felszállni, és ha az ember nem száll fel, örökre lemarad róluk, helyrehozhatatlan hibát követ el”. Varga elbeszéléseit ennek a tudata táplálja, és azok a pillanatok érdeklik, amikor hőseinek rá kell ébredniök végzetes ballépésükre, „helyrehozhatatlan” vétkükre, hiába tiltakoznak ellene, vagy áztatják magukat az ellenkező hittel: a szem előbb vagy utóbb rányílik az életnek eme „valóságára”. Mindegyik elbeszélésének ez a motorja.

A belső monológ, amely Varga Zoltán fő közlési módja, ennek a filozofikus élet-értelmezésnek mintegy oka és következménye is egyszerre: sugall és magyaráz. Az író hősei a vágyott „másik embernek” monologizálnak, aki azonban nincs sehol, tehát csak maguknak mondják mondókájukat. A belső monológból következik az elbeszélések első személyűsége, és az igékbe sűrített múlt idő, úgyhogy Varga Zoltán elbeszélései a meditatív novella felé hajlanak, ám nem dimenziótlanok: a hősoek „holtpontja”, amely az elbeszélés jelen ideje, és a hősoek retrospektikus élettörténetébe ágyazott múlt idő, amely egy virtuális élet képét adja, a „van” és a „volt” közötti ellentét síkjait hozza. Ebből kiindulva az író előtt megcsillan egy sajátos ellentét kiélezésének lehetősége is: egyfelől adva van a jelen egy meditatív pillanata, Varga hőseinek jellemző „holtpontja”, egy mozdulatlan, ám feszülő állapot, és a virtuális életnek a dinamizmusa, a „történés”, amelyet analitikusnak nevezhetnénk, hiszen itt bomlik részletekre mindaz, ami a hősoeket zsákutcába kergette. Véleményünk szerint Varga írói képzeletét éppen ezek az analitikus pillanatok foglalkoztatják leginkább: a hősoek „holtpontja” a fix pont elbeszélésének megtervezésében, ám az elemző kedv a „pont sugarát” akarja felfedezni, az analízis az előtörténetet hivatott feltárni, azt a folyamatot szedni ízeire, amely a „nem lehet tovább”-ig vitte a hősoket. Az „elhibázott élet” fogalma csak megközelítően jelezheti ezt az állapotot, amit az író fel akar fedezni az analízisben, a jó szándékok fonákká szinte a hő-

sök akarata nélkül válnak. Varga tehát nem „elbeszél” és nem „előad”, hanem elemez és kifejti, s ebben a „külső történet” alig játszik szerepet, inkább csak jelzésekként van jelen, de az író nem méltatja különösebb figyelemre. A „belső valóság” képezi elbeszélései „reális” síkját, szemléltetve, hogy ez a „valóság”, míg az, ami az emberrel külsőségekben történik, csak „játék”: a hősök minden esetben ezt kényyszerülnek felismerni.

A „ráébredésnek” ez a mozzanata érdekes módon a kötet egészében, az írói munka terén is felfedezhető. A kötet elbeszélései azt az utat is mutatják, amelyet az író elbeszélés-formájának kialakításában megtett. A kötetbe foglalt tizenkét elbeszélés közül az első kilenc Varga Zoltán elbeszélés-formájának a kezdetlegesebb, ebből következően ösztönösebb képletét mutatja. Ezekben a „történet” még tekintélyes szerepet játszik, s amit megvalósít, az inkább az írói „rá-találás” eredménye, mint formatudaté. Magatartását itt érzelmes elemek is színezik, a részletekben pedig sok még a hordalék-elem, a közlés-csonk. Varga Zoltán elbeszéléseinek tisztább képletét három elbeszélésében (Csapdában, Félemberek, Utóregzés) szemlélhetjük. Ezekben az író az elemzés követelményének szerez érvényt, feloldva az elbeszélés hagyományos szerkezetét, annak egy kötetlenebb változatát teremti meg: amelyben az első személyű monológus kényelmesen követheti, nem a történet, hanem a gondolkodás folyamatát. Írói alakításának ezek az elbeszélések jelentik pillanatnyi csúcát, ám az is bizonyos, hogy az írónak e forma kimunkálása íróvá válásának első győzelme volt csupán. Ezek után új utakra fog kényyszerülni, írói természete mélyebb rétegei felé haladva, s ezt annál is inkább állíthatjuk, mert már ezekben megfigyelhető az elbeszélés-váz ismétlődése, felfedezhető forma-ihletének egyhangúsága, variánstalansága.

Alkotói kérdései ugyanakkor azt mutatják, hogy olyan tehetséges író első kötetével találkoztunk, aki nemcsak a maga útján jár, de mindvégig az irodalom területén is tud maradni. A kötetében jelentkező problémák alkotói, esztétikai természetűek, amelyeket csak alkotással lehet megoldani, egy aktív írói műhely forráságában.

(B. I.)